

**МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КЗ КОР «ЧОРНОБИЛЬСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ»**

КОНСПЕКТ

лекції з освітнього компонента Соціологія
спеціальність 223 Медсестринство
освітньо-професійна програма Лікувальна справа

**ТЕМА: Соціологія економіки. Соціологія праці.
Управління трудовим колективом.**

Склав викладач: Сергій КВІТКОВСЬКИЙ
конспект розглянутий та схвалений
на засіданні циклової комісії
соціально-гуманітарних та
природничо- наукових дисциплін
Протокол № ___ від «___» «_____» 20___ р
Голова комісії _____ Олександр ТОЛКАЧОВ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА КАРТА

Предмет Соціологія

Для III курсу лікувальне, сестринське відділення

Заняття № 8 Практичне Теоретичне

Тема заняття Соціологія економіки. Соціологія праці. Управління трудовим колективом.

Мета заняття

а) навчальна Розглянути та вивчити основні складові теми. Пояснити взаємозв'язок соціальної та економічної складових суспільного існування особистості, її залежності від відносин, що формуються у процесі трудової діяльності та про вплив трудового колективу на процес соціалізації.

б) виховна На конкретних прикладах, розкриваючи зміст теми, навчати студентів правильності відносин в суспільстві, формувати почуття колективізму, відповідальності за виконання дорученої справи, дисциплінованості і формування сприятливого соціально - психологічного клімату в колективах медичних закладів.

Міжпредметні зв'язки:

а) які забезпечують інші предмети „Психологія.” „Політологія “..Історія медицини”.

б) які забезпечуються іншими предметами „Всесвітня історія “... Основи права”, ..Суспільствознавство”.

Забезпечення заняття:

а) наочні посібники

б) технічні засоби навчання

в) роздатковий матеріал

г) література:

основна В. М. Піча Соціологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.—К., 2000.

додаткова: Соціологія: курс лекцій/За ред. В. М, Піча.—К., 1996. .

А. В. Решетников Социология медицины.—М., 2007.

д) місце проведення заняття навчальна аудиторія

КЗ КОР "Чернобильський медичний фаховий коледж"
КАРТА
організації самостійної роботи студентів

Навчальна дисципліна Соціологія

Відділення лікувальне, сестринське курс III

Тема ; Конфлікт у трудовому колективі та шляхи його розв'язання.

Література для опрацювання. Соціологія : курс лекцій / За ред.. В. М. Піча.- К.1996., ст. 282 - 297. Інтернет.

Вимоги до знань і вмінь студентів. Знати поняття „ трудовий колектив" .с та структуру трудового колективу, основи соціального управління колективом. Знати що таке конфлікт , причини виникнення , стадії: . • проходить конфлікт, які групи приймають участь у конфлікті, що . компроміс. Яке завдання виконує конфлікт у вирішенні проблем . що стоять колективі? Вміти аналізувати конфлікт та робити висновки, що до :: виникнення та розв'язання.

Завдання для самоконтролю (питання, вправи...) 1. Що таке конфлікт? Розкрийте основні причини , що стоять в основі виникнення конфлікту. 2. Назвіть стадії. що проходить конфлікт , охарактеризуйте їх. 3. Чи є можливість уникнути конфлікту і як це зробити. 4. Розкрийте суть поняття компроміс. За яких умов його можна застосувати?

Поради коментарі Починати підготовку завдання потрібно із вивчення основне теми. Розібратися в поняттях, їх значенні. Конфлікт є фактором існування будь якої суспільної структури, так як особистості та їх інтереси різні і не завжди співпадають. Тому потрібно підійти до вирішення даного питання з точки зору системності виконання завдання, його послідовності. Особливу увагу потрібно звернути на шляхи розв'язання конфліктних ситуацій і значенні конфлікту становленні особистості.

1	2	3
4	Закріплення та контроль засвоєння нової теми	
	<ul style="list-style-type: none"> • Що є об'єктом та предметом соціології економіки? 	
	<ul style="list-style-type: none"> • Назвіть основні категорії соціології праці. 	
	<ul style="list-style-type: none"> • Розкрийте поняття «трудоий колектив». 	
5	Підведення підсумків заняття	
	Зауваження щодо проведення заняття.	
	Відповіді на запитання здобувачів освіти.	
	Аналіз проведеного заняття.	
6	Домашнє завдання	
	Соціологія: курс лекцій /за ред. В. М. Піча.-К,1996	
	ст. 108 - 121	

План

- Предмет, зміст, основні проблеми соціології праці
- Формування соціологічних ідей про працю
- Соціально-трудова відносина та процеси

1. Предмет, зміст, основні проблеми соціології праці та управління

Праця - основна умова життя людини і функціонування суспільства. Праця є, насамперед, процес, що відбувається між людиною і природою, процес, де людина власною діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін речовин між собою і природою. Речовині природи людина сама протистоїть як сила природи. Завдяки праці людина напала на слід свого природного розвитку, виділилася зі світу тварин і стала думуючою, розумною істотою, тобто справді людиною. Звичайно, праця створила людину. Праця створила людину і людське суспільство, виступає однією з перших передумов життя і розвитку людини, оскільки сама є специфічним процесом, що можливий лише у суспільній діяльності, у спілкуванні людей між собою. Праця завжди виступає у формі колективної діяльності. У виробництві люди вступають у взаємини не тільки з природою, адже люди не можуть виробляти не об'єднуючись для досягнення спільної мети для взаємного обміну діяльністю. Для того щоб виробляти, створювати матеріальні блага люди вступають у певні стосунки, але тільки в межах суспільних зв'язків ці стосунки, як і їх ставлення до природи виступають у формі виробництва.

Соціологія праці - найбільш загальна із спеціальних соціологічних теорій, що має предметами свого дослідження соціально-трудова відносина і процеси, соціальні інститути і спільності в сфері праці (соціологія організацій, промислова соціологія, соціологія села, соціологія трудового колективу, соціологія професій та ін), закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них, тобто є соціологічною основою менеджменту.

Дана соціологія - одна із спеціальних соціологічних теорій, предметом вивчення якої є соціальні аспекти праці, тобто людський фактор, його функціонування в процесі праці. Однак цей підхід дуже загальний, бо проблеми праці вивчає і багато інших наук, у тому числі соціологічних.

Соціологія праці - це галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його соціальні інститути, а також соціальні спільності в сфері праці, соціально-трудова відносина і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

Предметом вивчення соціології праці є:

- соціальні спільності, тобто різні соціальні групи (суб'єкти праці), які беруть участь у трудовій діяльності, а саме: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники та ін;
- соціальні інститути в сфері праці, тобто історично сформовані специфічні форми спільної діяльності людей, а саме: праця, трудова діяльність та поведінка, трудовий колектив та ін.;
- соціально-трудова процеси, тобто процеси, що відбуваються безпосередньо в трудових колективах, у процесі праці і пов'язані з функціонуванням та зміною станів соціальних груп, окремих працівників, пов'язаних з їх трудовою діяльністю.

Предмет науки "поєднує" п'ять складових: соціальні верстви та інститути в сфері праці, соціально-трудова відносина і процеси, соціальне управління ними.

Соціологія праці вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є підприємці, управлінці і робітники, які ж до того

можуть стати безробітними). Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них. Соціологія праці вивчає методологічні та методичні аспекти вирішення таких проблем, як вироблення, прийняття і реалізація управлінських рішень; використання різноманітної інформації в процесі управління; певних методів та стилів керівництва; ефективність самоврядування і виробничої демократії та ін.

2. Формування соціологічних ідей про працю та управління

Праця, як цілеспрямована діяльність людей, є водночас найпростішою абстракцією, що виражає найдавніше ставлення людей до природи й один до одного у всіх суспільних формах виробництва. Праця, як окреме поняття, з'явилося порівняно недавно, а саме тоді, коли виникає відносно розвинена сукупність багатьох видів праці і коли жоден з конкретних її видів - землероба, ремісника, комерсанта та інших не міг уже відтворювати різноманітність людської діяльності. З перемогою великого машинного виробництва виникла розвинена сукупність конкретних видів праці, за яких праця найчіткіше виступає як засіб створення багатства взагалі, тобто капіталу, і втрачає свій специфічний зв'язок з певним робітником.

Суб'єктом і носієм праці стає лише людина. Машина, тварина, певні сили природи можуть виконувати певну роботу, та в поняття праці ця діяльність не входить. Проте й діяльність людини не повною мірою співпадає з поняттям праці, бо праця - це не всяка, а лише суспільно-корисна діяльність. Праця як суспільно-корисна діяльність - категорія соціально-історична. Чим ширше, глибше, універсальніше здійснювана людиною праця, яка розкривається в трудовому процесі, тим різноманітнішою стає сукупність засвоєних і засвоюваних людиною явищ та речей зовнішнього світу, тим багатшим і універсальнішим стає внутрішній духовний світ особистості та суспільства. З розвитком і урізноманітненням трудової діяльності зростає практична необхідність духовного освоєння навколишнього світу. Людина все більш свідомо випереджає хід майбутніх подій, уявно обганяє історичний процес. Перетворюючи і видозмінюючи реальний світ, людина у процесі праці ставить нову мету, внутрішньо більш складні проблеми, випереджає в намірах та прогнозах наслідки своєї діяльності. На жаль, праця, створюючи чудові речі для інших, нерідко супроводжується зубожінням працівника. Змінюється ручна праця машиною, але водночас частина робітників потрапляє у варварські умови праці, перетворюючи людину-робітника на придаток до машини. Метою праці є створення можливостей для підвищення добробуту людей, покращання умов їх праці та побуту.

В теорії і на практиці провідна і визначальна роль належить активно практичному ставленню до реальностей життя, що виступає як об'єктивний закон виникнення й розвитку внутрішнього духовного світу суспільства й людини. Виробництво матеріальних благ супроводжується присвоєнням, пристосуванням та видозміною предметів природи за умов певної суспільної форми. Суспільна форма виробництва зумовлює ту чи іншу структуру суспільства, ставлення людей до природи через віддзеркалення в їх почуттях і мисленні зв'язків людей, що виникають у процесі виробництва матеріальних благ. Одночасно узагальнюється й розкривається ставлення людей до об'єктивного світу, до суспільства і природи. Багатство і обмеженість духовного світу окремої людини і суспільства повністю визначається і типом панівних у суспільстві виробничих відносин. У минулому в теорії та практиці закріпилося вузьке розуміння праці як економічної категорії. Трудова діяльність оцінювалась з позицій матеріального утилітаризму і зводилась до процесу виробництва матеріальних

цінностей, а в загальному вираженні розумілась як процес утилітаризації природи. Речовинно-утворювальна функція праці гіпертрофувалася так, що сам суб'єкт праці - людина - розглядався переважно як виробник споживних вартостей, а соціально-утворювальна функція лише декларувалась. Але ж відомо, ще Георг Гегель, а за ним і Карл Маркс, за процесом виробництва речей змогли побачити процес відтворення людини, опосередкований зміною оточуючого світу.

Основне призначення праці - задоволення потреб індивіда й суспільства, необхідність досягнення практично корисних, утилітарних результатів. Але працю не слід обмежувати лише виробництвом матеріальних благ, необхідних для задоволення людських потреб, а вбачати у ній процес задоволення головної людської потреби - потреби у праці. Породжена необхідністю задоволення у життєвих потреб, праця постійно формує і збільшує нові потреби, актуалізуючи життєдіяльність людини. Безперечно, праця за природою - явище суспільне. Первісно-суспільний лад об'єднав людей через необхідність добувати їжу, переборювати стихійні лиха, боротися з ворогами. Саме тому праця кожного члена роду без будь-яких опосередковуючих ланок безпосередньо включалася в суспільну працю.

З розвитком виробничих сил у характері праці сталися суттєві зміни і, насамперед, поглиблюється розподіл праці. Суспільний характер праці проявляється не в процесі створення продукту, а в процесі його реалізації, коли виявляється, що індивідуальні затрати на виробництво продукту не збігаються із суспільними нормами. Звичайно ж, до змісту праці завжди входить обмін діяльністю між індивідами, а праця робітника - жива праця - доповнення живої праці всіх інших індивідів. Ставлення до навколишнього світу здійснюється людиною через сукупну працю. Якщо специфічно характерну рису людської праці складають використання й створення засобів праці, то праця несе в собі атрибут суспільності, а така суспільність переноситься на історично визначені види праці як механізми соціального наслідування.

Уявлення про працю складається у людей досить рано, а виникнення спільної форми праці припадає на період відносно зрілого суспільства, коли не тільки виникає розвинена сукупність конкретних видів праці, а й жоден з них не претендує на панування. Всі види праці перетворюються на різновид промислової праці, а система розподілу праці приводить до того, що метою виробництва стає виробництво багатства. Багатство - історично накопичена праця в її конкретній формі. Праця за таких історичних умов - це праця взагалі, спрямована на накопичення багатства незалежно від його різновидів. Формування такої праці передбачає реальну можливість переходу індивідів від одного виду праці в умовах розвиненої сукупності її різновидів. Суспільна праця дозволяє подолати вузький горизонт утилітаризму людської діяльності з виходом до її духовності. Заснована на мисленні логіка людської діяльності набуває утилітаризму, дозволяє діяти не на користь сваволі, а за мірками всіх речей і обставин.

Перебудовуються схеми людської діяльності, і людина, становлячись суб'єктом діяльності, підпорядковує її внутрішній логіці розвитку. Мислення як суб'єктивний базис такої діяльності уявляє її в соціальному баченні як суспільну працю, тому що її зміст стає суспільним. Така праця адекватна суспільній природі людини. Праця розкриває і переводить у матеріал мислення загальні закономірні зв'язки, на основі чого й складаються загальні прояви людської свідомості - наука, мораль, мистецтво, право та ін.

У сучасному суспільстві перенесення центру ваги в суспільному розподілі праці на розумову працю пов'язане з докорінною зміною місця й ролі людини у виробництві: робітник замість того, щоб бути головним агентом процесу виробництва, стає якби поруч з ним. Тенденції розвитку сучасного виробництва такі, що проста праця відтискується, правилом стає творча діяльність, яка відкриває простір для розвитку всіх

обдарованостей, здібностей і т. п. Зміна змісту праці, дедалі більше наповнення її духовно мислючим змістом, як і відкриття у праці її найважливішої людинотворчої функції, є здобутком розвитку людської думки. У такому визначенні праця забезпечує рух думки до опанування загальним. Людська діяльність - це таке утворення й використання знарядь праці, що, по суті, безкінечне, не має завершеного стану, не створює підсумкового абсолютного продукту. Основним результатом трудового процесу є перетворення набутих знань і навичок на особисту власність.

Соціалізація особи розкриває власне суспільну природу людини: не тільки пряме безпосереднє спілкування між людьми, а й спілкування через знаряддя праці, через опосередкування трудовою діяльністю, втілених у знаряддях праці, стає вихідним моментом при залученні особи до трудового життя. І не тільки через власний досвід, а й через знання особистість починає сприймати світ, відкриваючи в ньому властивості й відносини. Праця своєю суттю є засобом буття, через посередництво якого формується й розвивається людина.

3. Соціально-трудова відносина та процеси

Соціально-трудова відносина складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей. Цей тип відносин, на відміну від відносин функціональних, пов'язаних з поділом і кооперацією праці, актуалізується як відносина рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами (підприємцями і робітниками та ін.).

З регуляцією соціально-трудова відносин пов'язано багато найактуальніших проблем, які нині стоять перед нашим суспільством та його економікою. Відомо, що вона має насамперед соціальний аспект. Одна з них - проблема мотивації праці. Ситуація, яка склалася в Україні в період переходу до ринку, характеризується тим, що мотиви змістовності праці поступилися місцем мотивам низької інтенсивності праці. Тобто сьогодні мотиви забезпечення працею засобів для існування перестали бути провідними. Тому, щоб люди стали працювати ефективно, треба передусім вирішити найголовніші соціально-економічні проблеми, пов'язані з реформуванням економіки. Тільки тоді виникне нормальна мотивація до праці, підвищиться її ефективність, запрацюють нормальні мотиви до праці.

Інша проблема, пов'язана із соціально-трудова відносинами, проблема зайнятості і безробіття, яка актуалізувалася в нашому суспільстві. Ця проблема, очевидно, що соціальна, бо коли ми маємо справу, наприклад, із безробіттям (структурним, циклічним або фрікційним), ми наочно бачимо, що вивільнення тих чи інших працівників чи груп трудящих (інколи закриття цілих підприємств) пов'язане не тільки з економічними, а й соціальними причинами (наприклад, коли вирішується питання про вивільнення того чи іншого працівника, то тут впливають багато чинників, причому не тільки пов'язаних з кваліфікацією чи інтенсивністю праці робітника).

Щодо соціально-трудова процесів, то тут соціологія праці та управління має справу із багатьма різновидами змін, які відбуваються в соціально- трудовому стані робітників і колективів: адаптацією, тобто пристосуванням до виробничого середовища; співробітництвом; суперництвом, конфліктами та ін. Найбільш характерний та цікавий приклад - роль соціології праці у виробленні теорії трудових конфліктів та практичних рекомендацій щодо їх вирішення. На жаль, ці можливості соціології нині недостатньо використовуються.

Проте вже сьогодні очевидно, що причини страйків, які відбуваються в Україні, не можна зводити лише до економічних (тут і погані умови праці, незадоволеність

нерівністю у прибутках, що має місце між керівництвом підприємства та робітниками, та ін.). По-друге, до страйків призводять не тільки ті чи інші конкретні причини, а й чимало внутрішніх та зовнішніх приводів так би мовити “чинників провокування” страйків: невиконання керівництвом своїх обіцянок працівникам, загальна дестабілізація ситуації в суспільстві, виникнення гострого дефіциту на продукти харчування тощо. Таким чином, проблеми виникнення та вирішення соціальних конфліктів на виробництві, це, безумовно, проблеми, які повинна досліджувати соціологія праці.

1. Соціально-економічні процеси в Україні

Розвиток соціальних процесів в Україні у 1994 — 1996 роках має суперечливий характер. Значним не лишень економічним, а й соціальним результатом стали прояви фінансово - грошової стабілізації й насамперед значне зниження інфляції. Вже 1994 року вдалося зменшити темпи зростання споживчих цін до 501,1 відсотка порівняно з 10255,0 відсотка 1993 року, або у 20 разів. 1995 року індекс споживчих товарів знизився до 281,7 відсотка, причому вперше за 1991 — 1995 роки в осінньо-зимовий період (у жовтні-грудні) відбулося навіть зменшення темпів інфляції.

За 9 місяців 1996 року темпи інфляції у кожному з місяців (за винятком серпня) були найменшими для відповідних періодів з 1992 — 1995 роки. Деяке збільшення темпів інфляції у серпні 1996 року пояснюються виключно адміністративним підвищенням вартості житлово-комунальних послуг.

У травні — липні щомісячне зростання споживчих цін становило менше одного відсотка й було найменшим за весь період розрахунку загального індексу інфляції споживчого ринку з серпня 1996 року.

Дуже важливе значення для позитивних зрушень у соціально - психологічному стані широких верств населення мало те, що у травні — серпні 1996 року, тобто впродовж 4 місяців поспіль, відбувалося щомісячне зниження зростання цін на найбільш соціально важливу групу споживчих товарів — продовольство. За 9 місяців 1996 року ціни на продовольчі товари зросли на 12,2 відсотка порівняно з груднем попереднього року, натомість за відповідний період 1994 року — на 51,4 відсотка, а 1995 року на 94,7 відсотка.

Водночас динаміка інших соціальних індикаторів у 1994 — 1996 роках була значно гіршою. Зокрема, це стосується такого важливого соціального показника, як середньомісячна заробітна плата. Реальна заробітна плата (на кінець року) 1994 року становила 85,3 відсотка від її рівня 1993 року. Це зниження реальної заробітної плати виявилось найменшим порівняно з двома попередніми роками, коли такі показники становили відповідно 61,4 відсотка 1992 року та 48,4⁴ відсотка 1993 року. 1995 року, починаючи з лютого, впродовж усього року (за винятком вересня) відбувалося щомісячне зростання не лише номінальної, а й реальної заробітної плати. Внаслідок цього вперше за роки кризи середньомісячна заробітна плата за рік не лише не зменшилася, а відчутно зросла й становила у грудні 1995 року 128,1 відсотка від її рівня у відповідний період попереднього року.

Проте цю позитивну тенденцію не вдалося закріпити й зробити необоротною. За 8 місяців 1996 року так і не вдалося вийти на рівень кінця 1995 року. У серпні 1996 року реальна заробітна плата порівняно з груднем минулого року зменшилася на 19,4 відсотка, натомість за відповідний період 1995 року вона зросла на 15,0 відсотка. Ще значнішим виявилось зниження реального розміру такого важливого різновиду доходів, як середня пенсія. У липні 1996 року середня пенсія становила 31,3 відсотка від реальної заробітної плати. Це співвідношення зменшилося на 3,8 відсоткового пункту порівняно з відповідним періодом попереднього року.

Чи не найбільшою соціальною загрозою національній безпеці України 1996 року стали дедалі більші затримки виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат. В Економічній доповіді Президента України за 1994 рік відзначалося, що зволікати з розв'язанням цього питання не можна, адже це одне з найбрутальніших порушень прав людини. Необхідно крок за кроком утверджувати в державі цивілізовані правові відносини між працюючими та роботодавцями.

Проте за 1995 — 1996 роки ситуація із затримками виплати заробітної плати не тільки не була розв'язана, а й значно загострилася, що дедалі біліше загрожує соціально - політичній стабільності у державі. Якщо на 1 січня 1995 року загальна сума заборгованості по заробітній платі становила 3599,8 мільярда карбованців, то за рік вона зросла до 57541,0 мільярда карбованців, або у 16 разів. Навіть з урахуванням зростання споживчих цін обсяги реальної заборгованості за 1995 рік зросли у 5,67 раза.

У першому півріччі 1996 року затримки виплати заробітної плати прогресуюче збільшувалися. На 1 вересня 1996 року загальна сума заборгованості досягла 300099,2 мільярда карбованців, або збільшилася порівняно з початком року ще у 5,2 раза. Таким чином, 21 місяць з кінця 1994 року затримки виплати заробітної плати збільшилися у 83,4 раза (з урахуванням індексу споживчих цін у 22,4 раза). Лишень у другому півріччі 1996 року вдалося зменшити до 6 — 8 відсотків щомісячні темпи зростання заборгованості і заробітній платі.

Безпосереднім наслідком негативних тенденцій соціального розвитку стало зростання страйкового руху. У 1990 — 1993 роках масштаби та кількість страйків в Україні щорічно зростали досягли свого максимуму 1993 року, коли страйки відбулися загалом на 485 підприємствах за участю 260 тисяч працівників. Загалом через страйки було втрачено 2676 тисяч робочих днів.

Таким чином, співвідношення втрачених робочих днів до кількості працівників, що взяли участь у страйках, становило приблизно 10:1, що, як відзначають експерти Міжнародної Організації Праці, дуже багато за міжнародними стандартами.

Після 1993 року страйковий рух в Україні пішов на спад. 1994 року страйкували головним чином працівники освіти (93,5 тисячі з 126,3 тисячі страйкарів). Співвідношення втрачених робочих днів до кількості працівників, які взяли участь у страйках, скоротилося до 3:1.

1995 року загальна кількість працівників, які брали участь у страйках, скоротилася більш ніж удвічі й становила 57,6 тисячі чоловік. Страйки мали суто економічний характер і були недовгочасними (2—4 дні). Переважна частина страйкарів 1995 року припадала на вугільну промисловість (48,2 тисячі чоловік).

1996 року ситуація у страйковому русі України кардинально змінилася. Лише за січень — липень у страйках взяли участь 134,6 тисяч чоловік, тобто у 2,3 раза більше, ніж за весь попередній період. Втрати робочого часу через страйки досягли майже 1800 людино днів. Співвідношення їх до кількості працівників, що взяли участі у страйках, становило 13:1. Отже, рівень цього важливого індикатора соціальної небезпеки виявився навіть вищим, ніж 1993 року.

Головну частину страйкарів 1996 року становили працівники вугільної промисловості — 104,8 тисячі чоловік. Два страйки шахтарів (лютневий та липневий) спричинили значні не лише економічні, а й політичні наслідки для всієї країни.

Лютневий (1996 р.) страйк шахтарів призвів до реальної загрози економічній безпеці держави. На межі зупинки опинилися коксохімічні та металургійні заводи, в тому числі цехи з неперервним циклом виробництва, відновити роботу яких могло б потім коштувати дорожче, ніж збудувати нозі. Зупинка низки ТЕЦ через відсутність вугілля призвела до критичного падіння частоти струму енергосистемі України. Як відзначалося

урядом України, винятково несприятливу роль відіграв шахтарський страйк, який вніс дезорганізацію у функціонування виробничої та житлово- комунальної сфери.

Слід мати на увазі те, що хоча шахтарі й виходили на страйк під гаслами ліквідації заборгованості по заробітній платі, справжньою метою організаторів акції, зокрема директорів вугільних підприємств та профспілкових керівників (ЦК профспілки працівників вугільної промисловості України), можна вважати здобуття державних дотацій вугільній галузі та перешкоджання здійсненню у ній реформ.

Так, проти страйку виступили керівники Незалежної профспілки гірників Донбасу (НГТГД) та Регіональної ради страйкових комітетів Донбасу (РРСКД). Повністю підтримуючи економічні вимоги, вони агітували проти страйку саме через імовірність використання акції гірників у політичних цілях.

Глибоко кризовий стан вугільної промисловості, необхідність здійснення її докорінної реструктуризації, що пов'язане з масштабними негативними соціальними наслідками, об'єктивно визначають цю галузь як джерело потенційних та реальних загроз національній безпеці України. Це потребує відповідного врахування щодо реалізації єдиної державної політики у сфері національної безпеки а оборони України. Необхідна розробка взаємопов'язаних і скоординованих дій органів виконавчої влади щодо запобігання конфліктним ситуаціям у вугільній галузі, а у разі виникнення таких ситуацій — їх щонайшвидшого та ефективного розв'язання. Як показали подальші події, спроби розв'язання цих проблем як суто соціально-економічних лише в режимі повсякденної діяльності уряду не змогли ні відвернути вже через півроку нову небезпечну ситуацію у вугільній промисловості, ні здійснити ефективні заходи щодо раціонального виходу з неї.

Незважаючи на те, що соціально-економічні питання вугільної промисловості за перше півріччя (1996 року чотири рази спеціально розглядалися урядом, липневий страйк шахтарів за своїм характером виявився не менш небезпечним, ніж лютневий. Хоча масштабами та тривалістю він поступався попередньому (в ньому взяли участь близько 40000 чоловік та було втрачено через страйк 60 тисяч людино-днів), крім припинення роботи страйкарі таксаудалися до масового тривалого заблокування автомобільних шлях та залізничних транспортних комунікацій. Це поставило під загрозу нормальну життєдіяльність цілого регіону, зокрема 1100 тисі жителів м-Донецька, завдало шкоди транспортуванню транзитні вантажів і пасажирів через Донбас.

Водночас затримання організаторів блокування транспортні магістралей правоохоронними органами, а також порушення кримінальних справ проти них мало значний не лише внутрішній, а міжнародний резонанс, що негативно позначилося на авторитет України як демократичної держави. 17 партій та громадські організацій, що входять у "Громадянський конгрес України", п(дали звернення в Раду Європи з проханням звернути увагу і порушення прав людини в Україні. Стурбованість з приводу дискримінації та перешкоди діяльності Незалежної профспілки гірників України висловили шерег іноземних і міжнародних профспілок Зокрема, Генеральний секретар Міжнародної федерації профспілок хімічної та гірничорудної промисловості звернувся до Міжнародної Організації Праці з проханням надіслати в Україну комісії для встановлення фактів обмеження прав "на свободу об'єднання Не слід применшувати також значення страйків, які відбули» 1996 року в інших галузях, зокрема в освітніх установах і заклади Особливо негативним слід визнати те, що на початок навчальної року внаслідок страйків освітян 500 шкіл України не працювали Серед несприятливих тенденцій у соціальній сфері, які набули розвитку 1996 року, треба відзначити також загострення ситуації на ринку праці. Впродовж 1993 — 1995 років чисельність громадян не зайнятих трудовою діяльністю й зареєстрованих у службі зайнятості, коливалася в

межах 115 — 130 тисяч чоловік. Офіційний рівень зареєстрованого безробіття у цей час становив лише 0,7 відсотка. Проте з другого півріччя 1995 року починається що місячне зростання і чисельності незайнятих громадян, і офіційного рівня безробіття!

На початок вересня 1996 року о державних службах зайнятості обліку перебували 278,8 тисячі незайнятих трудовою діяльністю громадян (рік тому у відповідний період — 125,7 тисячі громадян), яких 242,1 тисячі осіб мали статус безробітного (торік — 94,6 тисячі осіб). Рівень зареєстрованого безробіття досяг 0,9 відсотка працездатного населення (на 1 вересня 1995 року — 0,34 відсотка). Водночас фактичне безробіття значно перевищує його офіційно реєстрований рівень.

Відповідно до Державної програми переходу України на міжнародну систему обліку і статистики та згідно з розпорядженням Кабінету міністрів України органи державної статистики вперше провели вибіркоче обстеження хатніх господарств з питань зайнятості та безробіття. За підсумками цього обстеження у жовтні 1995 року рівень безробіття загалом по Україні становив 4,7 відсотка, тобто у 13 разів перевищував показник зареєстрованого безробіття. Причому 43,2 відсотка (1,7 мільйона осіб) незайнятого населення становила молодь віком 16—29 років.

Ще більш вражаючі результати щодо фактичного рівня безробіття спостерігаються за підсумками соціологічних досліджень. По допомогу щодо працевлаштування, згідно з цими дослідженнями, до служб зайнятості зверталися лише 18,5 відсотка громадян, які втратили постійне місце роботи. Причому лишень один з шести громадян, що звернулися, скористався з цієї допомоги (тобто лише відсотки тих, хто втратив роботу). Наявність чисельної резервної армії праці (безробітних), яка перевищує за найстриманішими оцінками 3 мільйони чоловік і яка практично повністю знаходиться поза сферою державного регулювання ринку праці, може за певних умов стати дуже небезпечним шпиком соціально-політичної нестабільності.

До цього слід додати, що водночас із зростанням як фактичного, так і офіційно зареєстрованого безробіття дуже швидко скорочується попит на робочу силу на ринку праці. По серпень 1995 року включно загальна кількість вільних робочих місць та вакантних осад становила 130 — 140 тисяч, а коефіцієнт навантаження на одне вільне робоче місце (вакантну посаду) дорівнював 0,8 — 0,9. На початок вересня 1996 року загальна потреба підприємств у працівниках для заміщення вільних робочих місць та вакантних осад зменшилася до 63,6 тисячі чоловік, що наполовину (49 відсотків) менше, ніж на відповідну дату минулого року. Коефіцієнт навантаження на одне вільне робоче місце досяг 4,4.

Отже, попит на робочу силу вже неспроможний реалізувати пропозицію навіть офіційно зареєстрованих громадян, не зайняті трудовою діяльністю. Якщо ж зіставити кількість вільних робочих місць з оцінками фактичного безробіття, то лишень один з 5 безробітних міг би претендувати на отримання роботи.

Комплексна оцінка та прогноз потенційних та реальних загроз державній і суспільній безпеці повинні адекватно враховувати процеси, які відбуваються на ринку праці і які можуть справляти вагомий вплив на стан та розвиток внутрішньополітичної ситуації.

Соціальним чинником, який за певних умов може створити загрозу соціально-політичній стабільності в державі, стало також випереджаюче зростання вартості житлово-комунальних послуг яке триває вже третій рік. Так, якщо 1994 року загальний індекс споживчих цін становив 501,1 відсотка, то зростання вартості платних послуг — 881,4 відсотка, а 1995 стають чинники не загальноновизнаного стратегічного характеру, а зовні досить локального значення, але які безпосередньо заторкують повсякденні потреби громадян. Так, прем'єр-міністр Великобританії М.Тетчер була змушена піти у відставку

внаслідок суспільно-політичної реакції на введення територіального податку, що аж ніяк не входив у систему національних пріоритетів державної політики.

Політика національної безпеки повинна завчасно визначати „подразливі“ соціальні чинники, до яких сьогодні безперечно входить і плата за житлово-комунальні послуги, та об'єктивно оцінювати їхню загрозу соціально-політичній стабільності у державі.

2. Загальна характеристика соціальної ситуації в Україні

В Україні також відбувається звільнення від конвенції ідентичності, але зовсім з інших причин. Затяжна економічна криза, зупинка промислових підприємств (тобто фактично вилучення людей із спільних економічних практик), багатомісячні невиклади заробітної платні ставлять під сумнів, а то й просто заперечують колишні фахові та соціальні ідентичності. Основні ресурси ідентифікаційних практик — винагорода за працю, визнання й престиж, реалізація компетенції та відповідальності, підтверджуваність очікувань — виявилися практично недоступними для значної частини населення. Подібний дефіцит ресурсів підриває ідентичності. Більшість індивідів явно втратила контроль над власною економічною та соціальною ситуацією. Український соціум безсумнівно є диференційованим, гетерогенним, а його структуру визначає взаємодія двох тенденцій — тенденція до поглиблення нерівності і водночас, хоч би як парадоксально це звучало, тенденцією до соціальної гомогенізації. В останні роки в нашій країні спостерігається небачене зростання реальної соціальної однорідності: невиклади винагороди за працю фактично означають не підтвердження державою (основним інститутом суспільства) професійних і кваліфікаційних відмінностей, тобто зрівнювання всіх у тій економічній ситуації, що склалася. Більше того, оскільки для більшості пенсіонерів установлено єдиний розмір пенсій, не визнаються і відмінності щодо характеру, тривалості і т. ін. праці кожного у минулому. Колишні конвенції, правила і зразки взаємодій або частково деінституціалізовані, або не повністю інституціалізовані. Так, скажімо, легітимність державної власності адже ґрунтовно підірвано, проте ще дуже далеко до легітимізації приватної власності. Поширення неінституціалізованих відмінностей чи стратифікацій засвідчує, що правила, на основі яких здійснюється доступ до обмежених ресурсів (до влади, власності, престижу), позбавлені визначеності, через що індивіди й групи змушені винаходити їх самостійно, вступаючи в не інституційні взаємодії і укладаючи між собою відповідні угоди. Інакше кажучи, доступ до ресурсів здійснюється за умов неповноцінних правил або ж зовсім без таких. Останнє спонукає індивідів та групи до дій, що лежать поза загальноприйнятим ціннісним або етичним контекстом та не мають жодних міцних суспільних підстав значущих якщо не для всіх, то для більшості.

Наслідком явного домінування процесів деінституціалізації над процесами "уяви, що інституціалізується" (Касторіадіс) стали необоротне знецінювання раніше інтерналізованих зразків і стандартів поведінки, тих габітусів, які забезпечували індивідам і групам соціальну компетентність, тобто вміння і навички правильно розуміти, оцінювати те, що відбувається, та ефективно діяти, виходячи з такого розуміння і оцінок, можливість невимушене почуватися в стихії соціальності. Несподівану і вельми значну соціальну перевагу одержали ті індивіди, які на початку суспільних трансформацій не володіли усталеними габітусами (насамперед, молодь, і передовсім молодь великих міст), а також ті, чий габітуси виявилися вкрай інструментальними за нових умов. Решта ж опинилась у стані "проблематизованих

ідентичностей і габітусів", не підтверджених емпіричною практикою та "значущими іншими" (державою, організаціями, колективними уявленнями).

Процеси структуризації в Україні — це водночас і наслідки, і передумови поділу та переділу влади і власності. Оголошений життєво важливим рух до ринкової економіки супроводжується виразними тенденціями до деіндустріалізації (зупинка і закриття підприємств, декваліфікація робітників та інженерів), натуралізацією обміну між економічними суб'єктами, відродженням архаїчних форм самозабезпечення товарами й послугами, поширенням практики перерозподілу доходів через формування неофіційного ринку зайнятості, створення каналів руху фінансових ресурсів за межами банківської системи і та ін. Інакше кажучи, внаслідок комплексного впливу явних і прихованих чинників у соціальній структурі локально й парцелярно складаються конфігурації позицій, а спільним контекстом їхнього існування залишається довільна автономізація сегментів і фрагментів соціального цілого, причому ці сегменти і фрагменти конституюють власні правила самоорганізації, будучи не в змозі утвердити загальних.

Відділення позицій (статусів) від систем винагороди, незавершеність процесу дроблення і присвоєння власності й політичної влади зумовлюють можливість і навіть необхідність розпаду обов'язкової для функціонально залежних систем ідентичності індивідів і позицій» їхню взаємну диференціацію чи навіть відчуження і відторгнення. Утворився розрив між "уявною" та "реальною" належністю до верстви чи групи. (Цей процес зачепив, певна річ, не всіх, але дуже багатьох). "Уявна" належність, пов'язана з попереднім життєвим досвідом, освітою, професійною кар'єрою, поставлена під сумнів наявними умовами і не потверджується "значущими іншими". Належність (до позиції, статусу, організації) і участь — віднині не те саме. За відсутності систем винагороди належність поставлено під сумнів, отже, зникла і жорстка обов'язковість участі, контроль за якою заздалегідь приречений на неефективність. Інакше кажучи, оскільки ресурси ідентифікації виявилися недосяжними і невизначеними, значна частина простору ідентифікаційних практик перетворилася на "проблемний простір". І в особистісному, і в соціальному аспектах питання ідентифікації стали центральними для структури суспільства.

В Україні, безсумнівно, відбувається зміна типу соціальної структури. Власність, гроші, влада, повага, визнання, культурна спадщина, традиції, історія та інформація, символи, нарешті, — все є об'єктом конкуренції, перерозподілу і присвоєння. Українське суспільство постає сьогодні як суспільство "нічиїх" речей. Тут мало що усталено комусь належить; у багатьох випадках важко сказати, чи здійснилася диференціація державної, колективної і приватної власності (тим більше, що державна власність використовується як приватна); чи за правом, легітимне володіють власністю її нинішні господарі. Можливість для включення у нову групу зі значними економічними й соціальними ставками та готовність узяти в ній участь, реальні знахідки і втрати — ось що найчіткіше диференціює агентів взаємодії. Порівняно з недавнім минулим, без сумніву, спостерігаються помітні зрушення, внаслідок яких утворилася строката й неоднорідна картина, відбулося не передбачуване переміщення й розміщення індивідів, спільнот і організацій в спільному континуумі взаємодій. Реконструкцію цієї картини соціологи ще не здійснили, не вироблені й релевантні поняття для окреслення явищ, що намітились. Проте певні особливості, які найбільше впадають у вічі, вже можуть бути предметом обговорення.

Корпорації у соціальній структурі

Форми асоціації індивідів, що колись виникли у процесі підтримання спільного життя, вже не виходять за межі культури. Часто невидимі й майже невідчутні, вони, однак, і надалі існують у світі власне людського, знаходячи конкретних соціальних носіїв або ховаючись у особливих соціальних нішах. Фратрія, безумовно, належить до давньої історії, а цех — до середньовіччя. Але так само справедливо й те, що фратрії й цехи, як і колись, залишаються формами взаємодії індивідів. Не дуже поширені, відсторонені модерними типами спільності, вони зберігаються на периферії сучасної соціальності й культури. Проте у певних історичних і політичних ситуаціях якимись не завжди явними й легко виявленими, але потужними струменями вони переносяться до життєво важливих центрів соціумів, стаючи найефективнішими інструментами досягнення певного спектру мети. Складається враження, що кризи й трансформації дають нове життя архаїчним колективним утворенням.

Варто було б поміркувати над тим, яким чином індивіди доступними зразками для копіювання й наслідування в змозі відтворювати архаїчні форми колективності. Можливо, ці форми наново винаходять і вигадують, конструюють з наявних умов і засобів діяльності в конкретних обставинах. Хоч як би там було, ситуація перерозподілу ресурсів явно потребує, щоб індивіди, якщо вони прагнуть досягти конкурентоздатності, у змаганнях за блага створювали асоціації подібного типу та вступали у релевантні їм взаємини.

Нинішня реальність привертає увагу соціолога до певного різновиду соціальних утворень, а саме до "чинних структур" ситуації перерозподілу багатства, влади, престижу, культури, символів. Такі утворення найзручніше, мабуть, називати корпораціями (від латин. *corporatio* — об'єднання, товариство, спілка на основі цехових, групових інтересів, об'єднання для досягнення мети у суспільній сфері).

Певна річ, може виникнути спокуса трактувати корпорацію як родове визначення багатьох історико-культурних видів колективності, в різні епохи та в різних країнах відомих під різними іменами, наприклад, фратрія, цех, чернечі та лицарські ордени, братства, "ложі", громади й артілі або ж "мафія". Водночас очевидно, що поняття "корпорація" має не лише безсумнівну схожість із деякими соціологічними термінами, такими як "команда" у драматургічній версії повсякденності Е. Гофмана, а й відмінності — скажімо, від термінів "кліка" чи "цільова група" у їх соціологічному трактуванні. Обґрунтування відмінності поняття "корпорація" від названих інтересів (так само як і емпіричне дослідження конкретних різновидів корпорацій в українському суспільстві) являє собою, однак, самостійне дослідницьке завдання. Тому я обмежуся тим, що визначу основні атрибути, що конституують корпорацію як один з елементів структури, суспільства, елемент, в якому співіснують і взаємодіють фрагменти й компоненти соціальних утворень різних історичних і культурних епох.

Насамперед слід відзначити, що своєрідній соціальній реанімації корпорацій сприяють зростаюча конкуренція за блага, а також супутні їй архаїзація обмінних операцій (прямий продуктообмін) та поширення "караванних" зусиль задля доставки товарів з близького й далекого зарубіжжя, які здійснюються на свій страх і ризик в обхід держави і поза нею. Саме конкуренція, і пошуки джерел винагороди перетворюють корпорації на необхідні складові нинішньої ситуації. Інакше кажучи, корпорації формуються й утверджуються в контексті та у зв'язку з відродженням різноманітних пережиткових форм взаємодії у багатьох сферах життя. Досягти успіху в змаганні за ресурси навряд чи реально без об'єднання в асоціації, згуртовані спільною метою, дисципліною, практично цілковитим підкоренням певним правилам і нормам.

Корпорації ж являють собою чистий тип асоціацій "для себе" з артикульованими умовами членства і ясними перспективами дій, де внутрішні відмінності у статусах, обов'язі владних повноважень і розмірах винагороди доповнюються значущістю колективного успіху.

Далі: корпорації будуються на основі єдності структурного та діяльного компонентів (тобто власне просторового, а також часового, енергетичного й нормативного) у формі адекватних корпоративним вимогам ментальних констеляцій (очікувань, санкцій щодо суворої формалізації забороненого й дозволеного і та ін.). Будучи просторовою структурою, корпорація має ясні, чіткі і в принципі встановлювані розміри, отже, і кордони. Поділ же корпорацій на відкриті й таємні не такий істотний, оскільки вказує лише на ступінь складності встановлення їхньої чисельності. Такою ж не важливою під цим кутом є й локалізація корпорацій у тих чи тих сферах діяльності — професійній, політичній, економічній, соціальній.

Коли щось і вирізняє корпорації від інших типів об'єднань, то це темп і ритм діяльності, тобто часові та енергетичні характеристики.

Саме енергетика, зусилля та ресурси, які мобілізують для здобуття позитивних ефектів у конкуренції за матеріальну й символічну винагороду, за статуси і привілеї, за право інтерпретувати історію, за контроль над інформацією тощо, пояснюють той факт, що корпорації конструюють і підтримують просторово-часові поля з різним ритмом і темпом здійснення в них взаємодії між людьми, між людьми та речами, між людьми та ціннісно-знаковими груповими реаліями. Повсякденна мова фіксує цю напружену, завихрену процесуальність дієсловом "крутитися".

Динамічні характеристики подібних полів варіюються, очевидно, у широких межах, зумовлюючи сегментацію соціального цілого та автономізацію утворених частин. Тому й належні до них індивіди ведуть різне за стилем, ритмом і темпом життя; можливість контактів між ними мінімізується, знижується й рівень взаєморозуміння. Віднині жити розмірене, налагоджено і передбачувано — привілей тих, хто входить до спільнот, не залучених до боротьби за перерозподіл ресурсів; доля ж інших — безупинно "крутитися", домагатися свого, а не задовольнятися установленим кимось. Таким чином, час стає важливим диференціюючим і стратифікуючим чинником, що на поверхні соціального життя, емпірично фіксованого в першому й не найповнішому наближенні, виявляється у формі відмінностей у ставленні до темпоральних характеристик: минулому, теперішньому і майбутньому.

Корпорації (в цьому ще одна їхня відмінність від "команд" або цільових груп) можуть бути частиною, ядром організації, але при цьому можуть самі трансформуватися в неї. Корпорації, що мають статус організації, — явище нове для пострадянських країн і водночас зовсім не випадкове. Показово, що наприкінці так званої перебудови нові організації виникали в кулуарах керівних органів комсомолу (обкомів, міськкомів, райкомів) — утворень явно корпоративного характеру в структурі пізнього соціалізму. Справедливо припустити, що переростання в організацію є для корпорації обов'язковою умовою досягнення амбіційних цілей і збереження, так само як і розширення, контролю над ресурсами.

І нарешті, корпорація стає головним джерелом само ідентифікації для індивідів, які до неї входять. Річ не лише в тім, що кожен має можливість визначити себе в ролі людини корпорації, а насамперед у тім, що вона надає членам наочні складові майнового і громадянського статусів. В обмін на лояльність, відповідальність і зобов'язання з боку індивіда корпорація забезпечує йому гарантії стабільності й захищеності у кризових соціальних і економічних ситуаціях; за умови дотримання етосу корпоративності не допускає розриву між належністю і участю, створюючи тим самим передумови

підтримки й культивування ідентичності. В корпорації належність означає повноцінну участь, будь-яка імітація участі негайно викривається й належність припиняється.

Найближчий соціальний наслідок діяльності корпорацій полягає в тому, що в кожному з трьох найважливіших "просторів" суспільства — економічному, політичному і просторі престижу (розподілу авторитету і визнання) — відбувається формування, виокремлення й відносно розмежування різних галузей, тобто складаються нові неоднорідності. Так, зокрема, економічний простір починає розпадатися на дві частини, в одній з яких доступ до благ менше визначається традиційними чинниками, такими як компетентність, кваліфікація і відповідальність, тоді як у другій ці чинники зберігають свою значущість, інакше кажучи, цей простір розпадається на галузь стагнації і галузь економічного пожвавлення з відповідними відмінностями стосовно перспектив на майбутнє у належних до них індивідів. Нинішній стан економіки й поведінка індивідів, які намагаються пристосуватися до незнайомого й незвичного середовища, зумовлюють домінування ситуативних, короткочасних, а то й просто випадкових чинників формування ідентичності над традиційними, властивими нормальній економіці. Перші нівелюють, пригнічують другі, що призводить до виникнення ембріональних і не чинних соціальних утворень, своєрідних соціальних "мутантів".

3. Соціальний портрет сучасної України

Рівень життя

За більшістю прийнятих у світовій практиці показників, Україна за роки незалежності посіла місце серед бідних держав третього світу. А в останні роки ми близькі до можливості перетнути межу, що відділяє престо бідні держави від найбідніших. І все ж Україна в багатьох рисах ще далека від третього світу як країна переважно індустріальна, урбанізована, з достатньо високим рівнем інтелекту — завдяки розвинутій системі середньої, середньої спеціальної та вищої освіти. А от дохід на душу населення, за офіційними показниками, цілком-можна зіставити з багатьма країнами, що розвиваються. Чи можна сьогодні з річним доходом у кількості доларів та цінами, близькими до західних, підтримувати більш-менш нормальне існування, навіть на таких родючих чорноземах?

Здоровий глузд підказує, що це неможливо. Як свідчать результати соціологічних опитувань, з кожним роком оцінки рівня життя стають дедалі нижчими, а настрої, пов'язані з можливістю задовольняти соціальні потреби — дедалі песимістичнішими. Щороку (починаючи з опитування, проведеного 1994 року) близько половини громадян України стверджують, що матеріальне становище їхніх сімей набагато погіршилося, 20-25 відсотків — дещо погіршилося, 18-22 — залишилося як було, і тільки 5-7 відсотків відзначають поліпшення. Молодь у віці до 30 років не так потерпає за "соціалістичними здобутками", як старші покоління. Проте і вона на запитання "Що особисто вам приніс перехід до ринкової економіки?" найчастіше згадує "втрату соціальних гарантій і допомоги" — 40 відсотків опитаних за загальноукраїнською вибіркою, "зниження рівня життя" -- 36, "можливість стати безробітним" — 29 відсотків. При цьому не так часто згадуються можливість заробляти без обмежень і "простір для підприємництва" — по 24 відсотки.

Тобто за останні 10—15 років більшість людей перетворилися на злиденних і незаможних. Залишається тільки зрозуміти, звідки беруться в такій бідній країні автомобільні пробки, де знаходять покупців численні магазини та кіоски з дорогими товарами і кому зубожілі колгоспники продають продукти за цінами, що дивують навіть закордонних гостей. Напевне, існують податкові джерела, які компенсують мізерні

зарплати, пенсії та стипендії. Про це свідчать і соціологічні дослідження. Зокрема, вивчення домашніх господарств України, здійснене Київським міжнародним інститутом соціології ще 1995 року, засвідчило, що в щоденниках доходів і витрат сімей спостерігається суттєва розбіжність: витрати майже вдвічі перевищують доходи. Проте й ця розбіжність мало що пояснює. Адже суми, якими оперували досліджувані у своїх щоденниках, не перевищували кількох десятків доларів на місяць. На такі гроші підтримувати більш-менш пристойне існування практично неможливо.

Такі показники, як середньомісячна заробітна плата чи дохід сім'ї, обрахований за самооцінками українців, сьогодні абсолютно непридатні для об'єктивного вимірювання. Насамперед то-і му, що основні доходи людей пов'язані з джерелами, які вони воліють не афішувати з огляду на їхню переважно тіньову природу. Скільки грошей набігає громадянам України з тіньового сектора, не знає ніхто. Хоча більшість експертів схильні вважати, що той щонайменше не поступається "сонячному" сектору.

Надійнішим є аналіз матеріального становища сім'ї за таким показником, як доступність необхідних для цивілізованого побуту предметів тривалого користування та комунальних послуг, їх наявність у сім'ї свідчить про певний рівень добробуту. В 1981-1982 роках соціологи провели репрезентативні опитування населення України. Тому можна порівняти деякі показники матеріальної забезпеченості сімей в останні роки "розвинутого соціалізму" та перші роки незалежності України.

Як видно, порівняно з 1982 роком, у кілька разів збільшилася частка власників садових ділянок і дач. Вдвічі більше стало власників легкових автомобілів. Більше стало у населення холодильників, кольорових телевізорів, пральних і швейних машин, які становлять основу сучасного цивілізованого побуту. Поліпшилися й умови для духовного розвитку, оскільки набагато збільшилася кількість сімей, які мають домашню бібліотеку, відео та стерео техніку.

Тобто за низкою показників сучасна сім'я живе краще, ніж в останні роки "розвинутого соціалізму". Більше того, якщо в ностальгійному минулому головні комунальні вигоди мали лише близько 40 відсотків сімей, то в останні роки — більшість населення. Щоправда, офіційне статистика свідчить, що всі ці блага було нагромаджено ще за часів соціалізму. Однак факти реального, життя змушують сумніватися в коректності цих даних. Адже якщо все це було придбано за роки "розвинутого соціалізму" та перебудови, то чому з 1994 до 2000 року автомобілів, телевізорів, холодильників, стерео та відео апаратури менше не стало (при тому, по зношенню придбаного раніше досягло понад крайніх термінів — в середньому 17-22 роки).

Порівняно з 1994 у 2000 році стало менше садових ділянок, швейних машин, спорядження для туризму, мисливства та рибальства. Тобто люди і далі активно купують все, що потрібно для споживання, і втрачають те, що могло б принести додатковий дохід (робота на садовій ділянці, пошиття).

Соціальне самопочуття населення

Звичайно, важливо, що люди думають про суспільство і як вони його оцінюють. Однак головне — наскільки добре чи погано вони почуваються за наявної соціальної ситуації. Саме тому перші запитання, яких потребують і медична, і соціальна діагностика: "Як почувається і на що скаржитесь?"

Але коли ставиш пряме запитання, отримуєш, як правило, категоричну відповідь, в якій немає місця нюансам і напівтонам самопочуттю людини. У нашому моніторингу ми запитували людей про те, наскільки вони задоволені своїм становищем у суспільстві.

Вже в перший рік незалежності України близько половини населення було незадоволено своїм становищем, а на 1998-й невдоволення висловлювали вже понад три чверті. Відповідно скорочувалась і невелика частина задоволених. Позитивні зрушення помітні лише в останні два роки, але вони принципово не змінюють картини масового соціального відчуження. До того ж невдоволення переважає практично в усіх верствах населення, демографічних і професійних групах.

За таких настроїв в Україні зберігається відносна соціальна стабільність. Чи не парадокс це? Чому люди не поспішають залишити настільки незручні соціальні позиції і не борються за нечисленні "місця під сонцем"? Чи справа лише в безмежній терплячості народу? Чи є соціальні чинники, спроможні компенсувати це незадоволення? Один з них — побутова забезпеченість. В останнє десятиріччя вона стала ґрунтовнішою та цивілізованішою і, безперечно, стримує бурхливі прояви невдоволення. Проте є й інші соціальні блага, які люди цінують не менше, ніж побутовий комфорт.

Саме як узагальнена оцінка того, наскільки вистачає (чи бракує) людині тих чи інших соціальних благ, розглядається рівень соціального самопочуття. Йдеться і про матеріальні, і про соціальні та духовні блага. З 1995 року щороку визначається, якою мірою не вистачає людям соціальних благ в 11 основних сферах життя. Виміри ґрунтуються на тезі: чим більше людина відчуває недостатність соціальних благ, тим гірше її самопочуття.

У більшості аспектів, пов'язаних зі щоденними матеріальними турботами, роботою, дозвіллям та підтриманням здоров'я, переважає відчуття недостатності соціальних благ. З 1995 до 2000 року з одних позицій дефіцит соціальних благ зріс, а з інших — скоротився. Суттєво зросла частка людей, яким бракує належної роботи, можливості підробляти і працювати з повною віддачею. З одного боку, це свідчить про зростання напруженості у сфері зайнятості, загострення проблем безробіття, а з іншого — люди більше налаштовані на інтенсифікацію трудових зусиль, ніж у минулому. Це може стати однією з важливих психологічних передумов подолання соціально-економічної кризи. Важливою є тенденція скорочення дефіциту житла, меблів, необхідного одягу. Якщо вона триватиме і далі, то з'являться передумови для поліпшення структури і якості харчування, а далі — для зростання заощаджень, що, нарешті, означатиме реальний успіх декларованої ринкової реформи.

У недостатньо освічених, малокваліфікованих і незайнятих соціальне самопочуття за останні роки знизлося, тоді як у кваліфікованих працівників і людей з вищою освітою воно дещо зросло. Найгірші показники у працівників сільського господарства, службовців з допоміжного персоналу працівників низької кваліфікації, домашніх господарок, непрацюючих пенсіонерів.

Це природно, оскільки державні допомога вкрай обмежена, а власних зусиль для виживання в нових умовах їм не вистачає через похилий вік, низьку кваліфікацію, втрату роботи тощо.

Менш природним є те, що не підвищується рівень соціального самопочуття у зайнятих у приватному секторі. Як що вони не відчувають змін на краще, то це означає,

що економічні реформи не приносять позитивних результатів. У зайнятих в державному секторі самопочуття на тому ж рівні, що й у незайнятого населення. Це — ознака глибокої кризи в державному виробничому секторі, який стає дедалі важчим тягарем для економіки країни.

1995 року трохи гірше від молоді та старшого покоління почувалися люди середнього віку, на яких лягла головна відповідальність за виживання суспільства. 2000 року соціальне самопочуття молоді дещо поліпшилося, а у старшого і середнього поколінь — погіршилося. Напевне, для молоді проблеми соціальної адаптації до нових суспільних умов виявилися не такими складними

Молоді більшою мірою бракує належної роботи, модного одягу, хорошого житла, сучасних економічних знань. Людям середнього віку частіше не вистачає можливості мати повноцінну відпустку та дозвілля, працювати з повною віддачею, придбати необхідний одяг. Люди старшого віку насамперед скаржаться на здоров'я, якість медичної допомоги, неможливість купувати необхідні продукти та харчуватися на свій смак. Кожне покоління відчуває дефіцит соціальних благ у тих сферах, які є найважливішими для нього: молодь — у сфері професійного самовизначення та зовнішнього вигляду; люди середнього віку — в забезпеченні можливостей для праці і відпочинку; старше покоління — у зміцненні здоров'я, нормальному харчуванні та підтримці морального духу за умов трансформації суспільства.

Однак на перші місця за напруженістю у всіх вікових категоріях виходять цінності, пов'язані з потребою соціальної стабільності: "державний захист від зниження рівня життя", "стабільність у державі та суспільстві", "екологічна безпека", "впевненість у тому, що ситуація в країні поліпшуватиметься".

При цьому для всіх вікових категорій "державний захист від зниження рівня життя" є найдефіцитнішим соціальним благом. Усі чекають захисту від держави і не отримують його достатньо.

За цих умов відносна соціальна стабільність зберігається завдяки такому компенсаторному чиннику, як благополучність сімейних та між особистісних стосунків. Підсумовуючи результати аналізу соціальних процесів в Україні 1994 — 2000 роки, можна зробити такі висновки щодо подальшої соціальної політики в Україні.

Здійснення фінансово-грошової стабілізації супроводжується лише певними позитивними соціальними результатами, пов'язаними із значним зниженням інфляції на споживчому ринку, а погіршенням динаміки головних соціальних індикаторів: середньої заробітної плати, грошових доходів на душу населення, середні та мінімальної пенсії. Виникла низка соціальних проблем, і потребують для свого розв'язанні відповідних коригувань у державній політиці.

Найбільш гострою та масштабною серед них стала проблема затримок виплати заробітної плати, пенсій, грошових допомог, інших соціальних виплат. Хоча на цьому напрямку вже здійснено низку державних заходів, проте необхідне формування цілісної системи законодавчих, організаційних, економічних та правових засад, які б забезпечували узгодженість і цілеспрямованість державної політики щодо ефективного подолання цього небезпечного не лише в соціальному, а й у політичному плані явища. Складовими такої системи повинні бути: визначення реальних джерел фінансування соціальних потреб та недопущення прихованого дефіциту в бюджетах усіх рівнів; скорочення соціальних витрат до обсягів, якого можуть реально забезпечуватися фінансуванням; здійснення суцільного характеру використання бюджетних коштів на соціальні потреби та встановлення безпосередньої відповідальності конкретних посадових осіб за такі порушення; створення організаційного та правового механізму, який би передбачав обов'язковий розгляд справ щодо перевищення встановлених

граничних обсягів та строків заборгованості органами виконавчої, законодавчої судової влади.

Необхідним продовженням фінансово-грошової стабілізації структурна санація підприємств, виробництв та галузей, яка повинна супроводжуватися державними заходами щодо соціального захисту працівників відповідних підприємств. Так, на закриття однієї шахти з урахуванням розв'язання соціальних питань необхідно 5 мільйонів гривень. Порушення строків і необхідних обсягів фінансування може мати непередбачені соціальні та політичні наслідки. Механізм розв'язання відповідних соціальних питань повинен бути розроблений для всіх галузевих та регіональних програм (проектів) структурного оздоровлення економіки.

Потребує чіткішої визначеності державна політика заробітної плати. Вона повинна передбачати не лише пряме, а й опосередковане регулювання заробітної плати в окремих галузях. Динаміці змін абсолютних та відносних рівнів заробітної плати в окремих галузях повинна всебічно аналізуватися в структурах виконавчої влади; мають своєчасно розроблятися необхідні державні заходи недопущення необґрунтованого зростання заробітної плати в окремих галузях унаслідок їхнього монопольного становища або економічних привілеїв; здійснення державного впливу на розвиток галузей з прогресуючим зниженням заробітної плати.

Відповідно до вимог фінансово-грошової стабілізації необхідно внести корективи у політику регулювання заробітної плати у бюджетних галузях. Це стосується врахування реальних фінансових можливостей при встановленні посадових окладів, збалансування необхідних пропорцій між оплатою праці в окремих галузях, установах та організаціях бюджетної сфери, а також між оплатою праці бюджетній та виробничій сферах.

Забезпечення достатніх джерел фінансування бюджету, в тому числі й соціальних потреб, визначає необхідність розширення сфери оподаткування. Такі корективи в податковій політиці потребують формування цілеспрямованої політики доходів як одного з найважливіших напрямків соціальної політики.

Доходи населення, що відбиваються державною статистикою, охоплюють дедалі меншу їхню реальну частину. Доходи та інші надходження фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності згідно із статистичною звітністю становлять всього 0,4 відсотка грошових доходів населення України. В Росії питома вага підприємницького доходу, який враховується аналогічною державною статистичною звітністю, вже перевищила третину всіх доходів населення. Без адекватного врахування підприємницьких доходів Україні навряд чи може бути забезпечена обґрунтованість і політики доходів, і вдосконалення системи оподаткування.

Адекватного обліку потребують доходи не лише підприємців, а всіх зайнятих у недержавному секторі економіки.

Дуже важливим напрямком соціальної політики має стати створення системи визначення форм бідності, оцінки та спостереження а сім'ями та громадянами, які мають недостатні для життєдіяльності доходи. Лише на таких засадах можна буде забезпечити адресне надання соціальної допомоги, а отже — підвищити ефективність використання відповідних державних коштів. Засадовим стосовно надання допомоги має бути встановлення реального рівня нужденності громадян, а не лише документальне свідчення про рівень доходів, яке за умов масової не реєстрованої вторинної зайнятості часто-густо не є адекватним реальності.

1996 року визначилася необхідність підтримки реального розміру пенсій, оскільки негативні тенденції щодо цього різновиду доходів дуже чисельної соціальної групи виявилися найбільш відчутно. Водночас потрібно адекватно оцінювати реальний рівень достатку громадян, які належать до цієї категорії, забезпечують посилення

підтримки тим з них, що дійсно її потребують. Незважаючи на непопулярність таких заходів, як скасування пільг на проїзд у транспорті, оплату житлово-комунальних послуг, споживання електроенергії, подальше затягування з їх реалізацією може лишень ускладнити дійову підтримку нужденних громадян.

Багатоплановість соціальних процесів, глибина та масштаби соціальних утрат, деформацій та руйнувань визначають необхідність всебічного, системного врахування соціальних аспектів державній політиці національної безпеки, потребують формуванню соціальної безпеки як окремого, цілісного її напрямку.

Надзвичайно важливо визначити реальні соціальні інтереси держави та суспільства й забезпечити їхню єдність з іншими національними інтересами. Якщо в економічній сфері головним національним пріоритетом є створення сучасної ринкової економіки, інтегрованої у міжнародну економічну систему, то в соціальній сфері національним пріоритетом такої самої значимості є формування сучасного середнього класу як головної складової реформованого суспільства.

Створення середнього класу, який базується на способі життя притаманному розвиненим країнам, і який охоплюватиме найрізноманітніші верстви населення (в тому числі й вразливі соціальні групи пенсіонерів, інвалідів, багатодітні сім'ї), можна визначити як стратегічну соціальну мету реформування економіки та суспільства. Саме чисельний середній клас є тією сучасною соціальною формою, я зможе втілити потреби народу України у гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи та способи створення таких умов.

Перехід до ринкової, економіки має такі альтернативи: або формування середнього класу як панівної соціальної сили, або утворення соціально поляризованого суспільства. Надзвичайно складні умови переходу до ринку, що склалися в Україні, визначають небезпеку утворення соціально поляризованого суспільства, в якому є дві головні соціальні групи: багаті та бідні. Утвердження соціально поляризованого суспільства на скільки-небудь тривалий термін часу може перекреслити і розвиток демократичних засад державного устрою, і намагання створити соціально зорієнтовану економіку, і становлення України як стабільної міцної держави.

Стратегічним завданням державної політики має бути збереження соціального підґрунтя середнього класу, здійснення його трансформації відповідно до вимог утвердження середнього класу сучасної демократичної держави.

Надзвичайно важливо, щоб була забезпечена структура середнього класу як зосередження потенціалу продукування матеріальних і духовних цінностей суспільства. Розв'язання такої масштабної проблеми, як збереження і трансформація відповідно до ринкових умов трудового потенціалу країни, має здійснюватися саме як один з найважливіших напрямків формування середнього класу. Вихід економіки на вищий⁴ щабель техніко-технологічного розвитку потребує не лише створення сучасної матеріально-технічної бази впровадження новітніх, високопродуктивних технологій, а й наявності висококваліфікованого трудового потенціалу, який за своєю структурою та професійним складом був би спроможний задовольнити потреби виробництва. Причому втрати від руйнування трудового потенціалу, порушення процесу відтворення кваліфікованих фахівців можуть виявитися більш непоправними, ніж суто економічні втрати внаслідок кризи. Завдання ринкової трансформації середнього класу набуває особливо нагального значення для науково-технічної сфери. Її ефективне функціонування, якщо науково-технічні працівники не посідатимуть чільного місця в структурі середнього класу, практично неможливе. Проте суспільний статус науково-технічної діяльності знизився в останні роки поза будь-які припустимі межі. За нею

дедалі більше закріплюється суспільна оцінка як сфери не тільки з низькими, а ще і з нерегулярними та негарантованими доходами.

Надзвичайно болючим на теперішньому етапі перетворень є розв'язання питання щодо забезпечення прийнятних доходів уразливих верств населення (пенсіонерів, інвалідів, багатодітних і неповних сімей). Проте без розробки і реалізації довгострокової стратегії створення належних соціально-економічних умов тим соціальним групам, які б забезпечили врешті-решт для більшості їхніх представників належність до середнього класу, навряд чи можна казати про повноцінне утвердження України як цивілізованої демократичної держави. Недопущення остаточного збіднення уразливих верств населення, їхньої соціальної деградації, незважаючи на будь-які труднощі держави, має бути закріплене відповідним законодавчим та організаційним державним механізмом. Нарешті, об'єктом державної політики мають стати процеси формування тих прошарків середнього класу, життєвий рівень який за умов економічної кризи не тільки не знизився, а навпаки, стати значно вищим. Ці прошарки об'єднують життєво активних людей, індивідуальні особливості та професійні навички яких за умов послаблення регламентації економічних та соціальних процесів змогли реалізуватися та забезпечити їхнім власникам відповідний рівень доходів. За своїм складом "вгаразділі" прошарки середнього класу вельми різноманітні. До них входять підприємці та комерсанти приватних, малих та спільних підприємств, службовці банківських структур, спеціалісти та кваліфіковані робітники певного фаху, які працюють переважно у недержавному секторі економіки. Оскільки "вгаразділі" прошарки середнього класу завдяки здійсненню економічних перетворень підвищили свій життєвий рівень і суспільний статус, вони схильні підтримувати подальше змінення ринкової економіки. Ці прошарки становлять важливу складову поки що не дуже чисельної соціальної бази ринкових реформ;

Водночас у державній політиці необхідно враховувати й те, що паростки "нового" середнього класу виникли в період економічної нестабільності, що зумовило їхню певну деформацію. Фінансово грошова стабілізація може призвести до ускладнення соціально економічного становища значної частини нового середнього класу яка або безпосередньо використовувала особливості економічної нестабільності для забезпечення власного високого добробуту, а була пов'язана з недержавними структурами, які звикли працювати; лише за умов інфляції.

Державна політика повинна адекватно оцінювати це явище перехідного періоду, правильно передбачати його майбутні наслідки і своєчасно розробляти необхідні державні заходи.

Узагальнюючи, можна визначити такі найбільш небезпечні соціальні загрози національним інтересам:

- руйнування соціальної бази політичної стабільності в державі та спад продукування матеріальних і духовних цінностей суспільства;
- занепад кваліфікованого трудового потенціалу країни, знецінення національної робочої сили та порушення необхідних умов для її повноцінного відтворення;
- розлад науково-технологічного та інтелектуального потенціалу, порушення процесу відтворення науково-технічних кадрів; зниження суспільного статусу їхньої діяльності; вплив молоді з галузей науки і техніки, освіти і культури;
- знецінення мотиваційних стимулів до продуктивної праці, руйнація обґрунтованої міжгалузевої, міжкваліфікаційної, міжпосадової диференціації заробітної плати;
- закріплення підприємницької активності переважно у сфері перерозподілу суспільного доходу, а не у сфері збільшення його виробництва;

- дестабілізація соціально-трудова взаємовідносин; вихід їх за межі правового поля; прогресуючі затримки виплат заробітної плати, стипендій, пенсій, інших соціальних виплат; не правові форми розв'язання трудових конфліктів та здійснення актів громадянської непокорі (блокування автомобільних та залізничних магістралей, порушення нормального функціонування систем виробничого та соціально-побутового життєзабезпечення, підприємств, установ та організацій);
- загострення ситуації на ринку праці; зростання офіційного та прихованого безробіття, скорочення попиту на робочу силу кількості вільних робочих місць та вакантних посад); втрата сталого соціально- професійного статусу чисельними соціальними групами;
- масове збіднення населення; зниження споживання найважливіших продуктів харчування нижче мінімально допустимих фізіологічних норм; соціально-психологічні наслідки руйнування незлиденного способу життя; розвиток насильства, поширення соціальних хвороб суспільства (алкоголізм, наркотики, злочинність), руйнування інституції сім'ї;
- соціальне розшарування у суспільстві, протистояння різних соціальних груп (багатих і бідних), посилення на цьому ґрунті діяльності радикальних політичних сил;
- соціальні ускладнення в процесі приватизації, конфліктні ситуації між новими власниками та працівниками підприємств; руйнування галузей соціальної сфери (освіти, охорони здоров'я, культури); соціально-політичні наслідки ускладнення умов щодо задоволення соціальних потреб головними соціальними групами;
- поширення корупції та злочинності і, як наслідок, відчуття незахищеності громадян; зрощення кримінальних структур з підприємницькими колами та проникнення їх у різні гілки влади.

Система соціальної безпеки, як і національної безпеки загалом повинна базуватися на взаємодії всіх гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової. Таким чином, необхідна розробка технолого-соціальної безпеки, яка б визначила відповідні функції та вимоги щодо її здійснення для всіх суб'єктів забезпечення соціальної безпеки. При цьому слід передбачити механізми, які були б у змозі нейтралізувати деструктивний вплив на соціальну безпеку також самих органів державної влади. Так, на рівні Верховної Ради України повинні бути впроваджені законодавчі та організаційні механізми які стали б на заваді схваленню популістських заходів, не підкріплених реальними можливостями держави.

На рівні Кабінету міністрів України повинні бути чітко визначення реальні розміри соціальних гарантій, відповідальність за підтримки соціальних пропорцій та своєчасність заходів щодо виправлення соціальних деформацій.

Надзвичайно важливо, щоб соціальна безпека була визначена і реалізовувалася як цілісний напрямок діяльності головного спеціалізованого органу в системі національної безпеки — Ради національної безпеки та оборони України. Розробка головних напрямків стратегій та програм щодо забезпечення соціальної безпеки, узагальнюючої оцінки соціальної ситуації та розвитку соціальних процесів в Україні, прогнозування наслідків утілення рішень державної влади у галузі соціальної безпеки, підготовка рекомендацій щодо запобігання виникненню соціальних загроз національній безпеці, а також надзвичайних ситуацій (соціальних конфліктів) — це лише деякі головні питання щодо соціальної безпеки, які потребують свого узгодженого розв'язання у складі відповідного напрямку діяльності Ради національної безпеки та оборони України.

Список використаної літератури:

- Головаха Є. Паніна Н. Соціальний портрет сучасної України „Людина і влада - 2000”
- Макеєв С. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні, „політична думка - 1998”.
- Соціально-економічні процеси і пріоритети в Україні. „Соціальна політика і соціальна робота - 1997”.

Список використаної літератури

- Андрущенко В.П., Воловин В.І., Кремень В.Г. та ін.: Соціологія. - Київ Харків. - 1998
- Лукашевич М.П., Тулепков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навчальний посібник. - К., 1999.
- Соціологія: Курс лекцій / В.М. Пічі, О.М. Семашко, Н.Й. Черниш та ін. за ред. В.М. Пічі. - К., 1997.